

ARTIKKELI

<https://doi.org/10.33350/ka.119457>

Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskeva näkemys ja sen yhteys oppimiseen ja kasvatukseen

Visa Helenius

Reflektiivinen ajattelu liittyy olennaisesti oppimisen ja kasvatuksen teorioihin sekä käytäntöihin. Sitä koskevalla teoretisoinnilla on polveileva historia. Saksalaisrationalisti Gottfried Wilhelm Leibnizin (1646–1716) filosofia sisältää reflektiivistä ajattelua koskevan näkemyksen. Selvennän tässä artikkelissa kyseistä näkemystä ja sen tulkintaa, kritiikkiä sekä yhteyttä hänen oppimis- ja kasvatuskäsityksiinsä. Johtopäätökset ovat seuraavat: ensimmäiseksi Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskeva näkemys on yksityiskohtainen mutta ongelmallinen, toiseksi se liittyy muun muassa kokemusperäisen ja järkipärisen tiedon sekä minäkäsityksen ja moraalisen toiminnan syntymiseen, ja kolmanneksi sillä on tärkeä yhteys Leibnizin oppimis- sekä kasvatuskäsityksiin siten, että reflektiivinen ajattelu mahdollistaa oppimisen ja kasvatuksen.

Reflektiivisen ajattelun ja Leibnizin filosofian perusteista

Reflektiivinen ajattelu liittyy oppimisen ja kasvatuksen teorioihin ja käytäntöihin, koska opillinen kehitys edellyttää oppijalta hänen henkisiin toimintoihinsa kohdistuvaa tarkastelua. Reflektiiviselle ajattelulle on esitetty erilaisia merkityksiä (ks. esim. Evans 2019; Haanila 2022; von Wright 1992). Sen teoretisointia koskien filosofian historia on otollinen kohde, sillä filosofit ovat pohtineet inhimillisen ajattelun mekanismeja. Rationalisti Gottfried Wilhelm Leibnizin filosofia sisältää reflektiivistä ajattelua koskevan näkemyksen. Esitän tässä artikkelissa, että kyseinen näkemys on yksityiskohtainen mutta ongelmallinen ja että sillä on yhteys Leibnizin oppimis- ja kasvatuskäsityksiin. Artikkelini tutkimuskysymykset ovat seuraavat: Millaisen reflektiivistä ajattelua koskevan näkemyksen Leibnizin filosofia sisältää, ja millaisiin lähtökohtiin se perustuu? Millaisia ongelmia kyseiseen näkemykseen liittyy, ja millaisia ratkaisuja näihin on esitetty? Miten kyseinen näkemys on yhteydessä Leibnizin oppimis- ja kasvatuskäsityksiin? Tulkintani Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskevasta näkemyksestä perustuu seuraaviin teoksiin: *Uusi menetelmä juridiikan oppimiseen ja opettamiseen*¹ (1667), *Metafyysikan esitys* (1686), *Uusia tutkielmia inhimillisestä ymmär-*

¹ *Nova Methodus Discendae Docendaeque Jurisprudentiae*, otsikon käännös V. H.

ryksestä (1704), *Luonnon ja armon järkipäiset periaatteet* (1714) ja *Monadologia* (1714). Leibnizin näkemyksen ja hänen oppimis- ja kasvatuskäsitystensä yhteyksien tarkastelussa keskityn hänen *Uusi menetelmä juridiikan oppimiseen ja opettamiseen* ja *Viisaudesta* (1676) -kirjoituksiinsa. Selvennän ensimmäiseksi Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskevan näkemyksen teoreettista taustaa. Esitän seuraavaksi tulkintani kyseisestä näkemyksestä. Kolmanneksi käsittelen Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskevan näkemyksen ongelmia, tulkintaa ja Immanuel Kantin esittämää kritiikkiä. Selitän viimeiseksi, kuinka Leibnizin näkemys on yhteydessä hänen oppimis- ja kasvatuskäsitteisiinsä.²

Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskevassa tarkastelussa on hyödyllistä huomioida kolme taustatekijää. Ensimmäiseksi Leibnizin filosofia edustaa tietyn ehdoon (ks. Look 2020, luku 6.3) *rationalistista tietoteoriaa*, jonka mukaan järki on edellytys tiedolle (ks. Leibniz 2011, 289–292, 337 ja 338), ja *rationalistista metafysiikkaa*, jonka mukaan maailma on kauttaaltaan järjellinen (ks. Leibniz 2011, 330 ja 340–342).³ On kuitenkin huomattava, että kokemusta painottava *empirismi* ei ole väistämättä vastakkainen kanta rationalismille (ks. Huenemann 2008, 1 ja 2) ja että Leibniz hyväksyy kokemuseräisen tiedon (Leibniz 2011, 106, 107, 336 ja 337). Täten Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskevassa näkemyksessä yhdistyvät järkipäiset ja kokemuseräiset elementit.

Toiseksi Leibnizin filosofian lähtökohtana ovat *järjen periaatteet*. Näitä ovat muun muassa seuraavat peruslauseet: mikään ristiriitainen ei voi olla totta; jokaisella olemassa olevalla oliolla on sen olemassaolon selittävä riittävä peruste; jokaisella oliolla on tietyt ominaisuudet, jotka yksilöllistävät sen; yksikään olio ei voi olla identtinen jonkun toisen olion kanssa (ks. Leibniz 1989a, 30–34; Look 2020, 3. luku). Nämä lähtökohdat määrittävät Leibnizin filosofiassa myös reflektiivistä ajattelua.

Kolmanneksi Leibnizin mukaan maailma muodostuu useista perimmäisistä olioista eli substansseista. Hänen filosofiansa perustuu täten pluralistiselle ontologialle. Leibniz kutsuu substansseja myöhäisfilosofiassaan *monadeiksi*, ja ne ovat hänen mukaansa muun muassa aineettomia, muodottomia ja jakamattomia, ja niillä on havaintokyky sekä toiminnan aikaansaava halu. Yksittäiset monadit voivat yhdistyä yhdistelmiksi eli kasaumiksi tai aggregaateiksi (Leibniz 2011, 333), ja niillä on erilaisia järjestyksen asteita; esimerkiksi orgaanisen madon järjestyksen aste on suurempi kuin epäorgaanisen kiven (ks. Leibniz 2011, 145, 148 ja 149).⁴ Eläinkehon hallitseva monadi on Leibnizin mukaan *sielu*, ja sillä on muisti sekä erilaisia aistikykyjä. Ihmiskehoa puolestaan hallitsee ajatteluun ja itsetietoisuuteen kykenevä monadi eli *henki*. Leibniz käyttää itsetietoisuudesta termiä *apperseptio*, ja se on hänen mukaansa ”tietoisuutta tai reflektiivistä tietoa [*réflexive connaissance*] [...] sisäisestä tilasta” (G VI 600; Leibniz 2011, 326, kursivointi poistettu). Apperseptio edellytys on *havainto*, jolla Leibniz tarkoittaa sitä, että monadit havaitsevat tiedostamattomasti ympäröivää maailmaa (ks. Bender 2020; Leibniz 2011, 292–297, 334 ja 335; Roinila

² Uuden ajan alun rationalismista ks. Huenemann 2008. Rationalismista yleisesti ks. Nelson 2005. Rationalisuuden käsitteestä ks. Lehrer 1999. Rationalistien mutta pääasiassa René Descartesin (1596–1650) näkemysten yhteydestä koulutukseen ks. Cuning 2005. Leibnizin teosten Akatemiaeditioon (ks. alaviite 20) viitattaessa käytän seuraavaa vakiintunutta viittaustapaa: A, sarja, nidos, sivunumero. C. Gerhardtin toimittamaan *Die philosophischen Schriften* -teossarjaan viitattaessa käytän seuraavaa, niin ikään vakiintunutta viittaustapaa: G, nidos, sivunumero.

³ Leibnizin filosofian rationalistisista aspekteista, ks. Huenemann 2008, 7, 8 ja 12.

⁴ Leibniz ajattelee siten, että monadeista koostuva luonto on täynnä elämää (Leibniz 2011, 325 ja 326). Tämän seurauksena myös epäorgaaninen aine, kuten kivet, on nähtävä tiettyssä mielessä henkiseksi (ks. Leibniz 2011, 342).

2018). (Leibniz 2011, 326 ja 327.) Lisäksi huolimatta siitä, että monadien havaintokyky ulottuu kaikkeen olemassa olevaan mahdollistaen niille maailmankaikkeuden ilmentämisen, niin rajallinen ihmisjärki ei voi tietää kaikkia asioita maailman ollessa äärettömän moniosainen (ks. Leibniz 2011, 68–72).⁵ Näin ollen reflektiivinen ajattelu on lähtöisin Leibnizin filosofiassa ajatteluun ja itsetietoisuuteen kykenevän substanssin sisäisistä kyvyistä.

Leibniz ja reflektiivinen ajattelu

Perustan Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskevan tulkintani hänen viiteen työhönsä. Ensimmäiseksi Leibniz hahmottelee inhimillisen ajattelun luonnetta *Uusi menetelmä juriidikan oppimiseen ja opettamiseen* (1667) -kirjoituksessa. Vaikka kyseinen osuus on lyhyt ja tiivis, niin se johdattaa hyvin Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskevan näkemyksen pariin. Käsitellessään ihmisen kehollisia ja henkisiä tiloja hän esittää:

Seuraavana [asiana] on mielen tilat [habitus animi]. Jokainen mielen akti on ajattelua [cogitatio], sillä tahtominen ei ole mitään muuta kuin että ajattelee [cogito] kohteen hyvyttä. Lisäksi jokaiseen ajatukseen liittyy jokin propositio. Nimittäin vain eläimissä [brutum] havaitaan pelkkiä yksinkertaisia termejä [simplex terminus] [ja] ihmisen havainto [imaginatio] (ks. Leibniz 1989b, 91, viite 12; Leibniz 2017, 22 ja 23) ei tapahdu koskaan ilman jonkinlaista reflektointia [reflexio]. (A VI 1 284; Leibniz 2017, 21. Käännös V. H.)

Ymmärrän tämän kohdan kokonaisuudessaan siten, että inhimillinen ajattelu on käsitteellistä sen perustuessa ”yksinkertaisiin termeihin”, kuten sininen tai punainen, vähintään kahdesta termistä muodostuviin ajatuksiin, kuten sininen väri, ja ihmisen reflektointikykyyn eli aktiiviseen ja tietoiseen ajatteluun. Leibniz esittää myös, että ajatuksilla on aina propositio-naalinen sisältö.⁶ Tämä tarkoittaa sitä, että ajatuksilla on totuusarvo, kuten arvostelmassa ”sininen ei ole punainen” ja asiantilan representaatiossa ”tuossa sinisessä autossa on punainen katto”. Leibniz selventää hieman edempänä, että eläimet eivät voi omaksua ”yhdistettyjä termejä” (*compositus terminus*), koska yksinkertaiset termit ovat eläimille ja ihmiselle välittömästi välittyviä ”havaintokvaliteetteja” (*qualitas sensibilis*), mutta vain ihminen pystyy muodostamaan yksinkertaisista termeistä yhdistettyjä termejä vertailu- ja yhdistämiskykynsä avulla. Yksinkertaisten termien vertailulla ja yhdistelemisellä saadaan erilaisia perustavia käsitteitä, kuten olemus, olemassaolo, samuus, eroavuus, kokonaisuus, osa, välttämätön, kontingentti ja syy, ja yleinen metafysiikka (*metaphysica universa*) perustuu näille. (A VI 1 285; Leibniz 2017, 22 ja 23.) Leibniz esittää lisäksi, että ajattelun ja kausaaliteetin havaintokvaliteetit esiintyvät vain ihmismielessä (ks. Leibniz 1989b, 91 ja 92, viite 16), ja että näiden sekä aistien avulla saadaan muodostettua erilaisia tiedonaloja, kuten aritmetiikka, geometria, fysiikka, abstrakti filosofia ja ”kosmografia” (*Cosmographia*) eli oppi maailmankaikkeudesta. (A VI 1 286–289; Leibniz 2017, 23–26.) Näin ollen ihmisen vertai-

⁵ On huomattavaa, että Leibniz esitti ensimmäisenä mentaalisten ilmiöiden voivan myös olla tiedostamattomia (Lähteenmäki 2014, 447 ja 448; Roinila 2018, 63).

⁶ Leibnizin mukaan propositiot ovat joko singulaarisia tai universaalisia ja kontingentteja tai universaalisia ja välttämättömiä, ja viimeiseksi mainitut mahdollistavat tieteen (*scientia*) (A VI 1 284; Leibniz 2017, 21).

levä ja yhdistelevä reflektointikyky mahdollistaa yksittäisten havaintojen erittelemisen ja yhdistelemisen ja edelleen moniosaisemman tiedon sekä maailmaa koskevan laajemman ymmärryksen muodostamisen.

Toiseksi Leibniz selventää *Metafysiikan esitys* (1686) -kirjoituksessa ihmisen ja muiden elollisten olioiden sisäisten kykyjen eroja seuraavasti:

Pääasiallinen ero [eläin- ja ihmissielujen välillä] on kuitenkin se, että [ensimmäiseksi mainitut] eivät pysty refleктоimaan [réflexion] ja löytämään totuuksia. Tästä itsereflektion [elles réflexion] puuttumisesta myös johtuu, että [sieluilla] ei ole mitään moraalisia kvaliteetteja. [...] Mutta järjellinen sielu, joka tietää mikä se itse on ja kykenee käyttämään paljonpuhuvaa sanaa minä, ei pelkästään säily ja subsistoi⁷ metafysisesti enemmän kuin muut vaan säilyy myös moraalisesti ja muodostaa saman persoonan. Sillä muisti tai tieto tästä ”minästä” tekee järjellisestä sielusta palkittavan ja rangaitavan. (A VI 4 1583 ja 1584; Leibniz 2011, 116 ja 117. Käännös Arto Repo.)

Leibniz puhuu tässä kohdassa hieman epäselvästi sekä reflektoinnista että itsereflektiosta. Hän esittää ensimmäiseksi, että reflektoinnin avulla ymmärretään toden ja epätoden ero. Toisin sanoen vain reflektiivisen ajattelun avulla voidaan tietää totuuksia. Itsereflektoinnista puhuessaan Leibniz puolestaan esittää ensin, että sen avulla kyetään moraaliseen toimintaan, ja jatkaa, että vain järjelliset sielut kykenevät suuntaamaan ajattelunsa omiin havaintoihinsa ja ajatuksiinsa, mikä johtaa oman olemassaolon tunnistamiseen. Hän selventää myös, että moraalinen toiminta on mahdollista itsereflektion ja muistin yhdistyessä. Ajattelun, että Leibniz tarkoittaa kohdassa reflektoinnilla yleisesti ihmisen sellaista ajattelukykyä, jossa erilaisia kohteita sekä niiden ominaisuuksia tunnistetaan ja vertaillaan keskenään, ja itsereflektoinnilla järjellisen sielun omaan ajatteluun ja toimintaan kohdistuvaa analyttistä, arvioivaa ja tulkitsevaa tarkastelua, joka mahdollistaa muun muassa minäkäsityksen, introspektiivisen tiedon ja oman toiminnan ohjaamisen. Reflektiivinen ajattelu on yhteydessä oppimiseen epäsuorasti nyt siten, että tieto ja moraalinen toiminta edellyttävät ajattelevan subjektin ajattelun ja toiminnan arviointia ja tarpeen vaatiessa näiden tietoista muuttamista.

Kolmanneksi Leibnizin *Uusia tutkielmia inhimillisestä ymmärryksestä* -teos (1704) käsittelee inhimillisen tiedon alkuperää ja ominaisuutta. Hän esittää reflektiivisestä ajattelusta seuraavaa torjuessaan empiristi John Locken (1632–1704)⁸ näkemyksen mielestä ”tyhjänä tauluna” (*tabula rasa*), johon vain kokemus voi vaikuttaa:

⁷ Vrt. *subsistere*: ”jatkaa olemassaoloa”; ”jatkaa elämää”; ”olla olemassa” (*Database of Latin Dictionaries, s. v. subsistere*).

⁸ Locke selventää empiristiseen tietoteoriaan ja mielen teoriaan liittyviä näkemyksiään *An Essay Concerning Human Understanding* -teoksessaan (1690, Tutkimus inhimillisestä ymmärryksestä, otsikon käännös V. H.), ks. Locke 1976. Leibnizin *Uusia tutkielmia inhimillisestä ymmärryksestä* on kriittinen kommentaari kyseiselle teokselle (ks. Leibniz 2011, 479). Locke käsittelee kasvatukseen ja opettamiseen liittyviä käytännöllisiä kysymyksiä teoksessaan *Muutamia mietteitä kasvatuksesta* (1693), ks. Locke 1914.

[I]deat, joiden alkuperä ei ole aistimuksessa, tulevat ajattelusta [réflexion]. Ajattelu ei ole [...] mitään muuta kuin sen huomaamista, mikä on meissä, eivätkä aistit anna meille sitä, mitä kannamme jo itsessämme. [...] [O]lemme niin sanoakseni luontaisia itsellemme ja meissä on Olio, Ykseys, Substanssi, Kesto, Muutos, Toiminta, Havainto, Mielihyvä ja tuhat muuta älyllisten ideoidemme kohdetta[.] [...] [I]deat ja totuudet ovat meissä synnynnäisinä taipumuksina, dispositioina, tapoina tai luonnollisina potentiaalisuuksina[.] [...] [N]ämä kohteet ovat välittömiä ja aina läsnä ymmärryksellemme (vaikka niitä ei aina huomata tarkkaamattomuutemme ja tarpeidemme vuoksi)[.] (A VI 6 51; Leibniz 2011, 291. Käännös Markku Roinila.)

Tämä kohta syventää Leibnizin näkemystä seuraavasti: vaikka ajattelun avulla voimme tunnistaa – tai oikeastaan löytää – järjessämme olevia perustavia käsitteitä, kuten substanssi, kesto ja muutos, jotka eivät ole peräisin kokemuksesta, niin näiden käsitteiden tunnistaminen vaatii nähdäkseni kuitenkin reflektiivistä ajattelua, koska ne eivät ole aina tiedostettuja. Toisin sanoen itseen kohdistuva reflektiivinen ajattelu mahdollistaa sellaisen mielessä olevan sisällön tunnistamisen, joka ei perustu kokemukseen ja jota ei ole vielä tiedostettu. Leibniz selventää samassa teoksessa toisaalla, että kokemuksesta riippumattomat käsitteet organisoivat ja käsitteellistävät aistihavainnot (ks. Leibniz 2011, 289 ja 295; Leibniz 2017, 21 ja 22). Näin ollen reflektiivinen ajattelu mahdollistaa sekä kokemuksesta riippumattomien käsitteiden tiedostamisen että kokemustiedon jäsentelyn.

Neljänneksi Leibniz selventää reflektiivistä ajattelua *Luonnon ja armon järkipäiset periaatteet* (1714) -kirjoituksessa seuraavalla tavalla pohtiessaan ihmisen ja eläimen erilaisia havaintotapoja ja niiden seurauksia:

Eläinten havainnoilla on keskinäinen yhteys, joka muistuttaa eräällä tavalla järkeä, mutta se perustuu ainoastaan asioiden tai vaikutusten muistamiseen, ei lainkaan tietoisuuteen syistä. [...] Mutta todellinen päättely on riippuvainen välttämättömistä tai ikuisista totuuksista, sellaisista kuin logiikan, aritmetiikan ja geometrian totuudet[.] [...] [N]e, jotka tuntevat nämä välttämättömät totuudet [vérités nécessaires], ovat varsinaisesti niitä, joita nimitetään rationaaliseksi eläimiksi ja joiden sieluja kutsutaan hengiksi [esprit]. Nämä sielut kykenevät reflektiiviseen toimintaan [actes réflexifs] ja tarkastelemaan sitä mitä kutsutaan minäksi, substanssiksi, hengeksi — toisin sanoen pohtimaan aineettomia asioita ja totuuksia. Tämä tekee meistä kykeneviä tieteisiin eli todistusperäiseen tietämiseen. (G VI 600 ja 601; Leibniz 2011, 327. Käännös Jyrki Siukonen.)

Leibniz tarkentaa tämän kohdan alussa käsityksiään metakognitiosta: hänen mukaansa eläimet kykenevät henkisiin toimintoihin siinä mielessä, että niillä on aistihavaintoja ja muistoa, joiden perusteella ne toimivat. Leibniz jatkaa, että kuitenkin vain reflektiiviseen toimintaan kykenevien olioiden eli ”rationaalisten eläimien” tai ”henkien” on mahdollista saavuttaa fundamentaalista tietoa, joka perustuu välttämättömien totuuksien tietämiselle – kyseisten totuuksien vastakohta aiheuttaa aina ristiriidan (ks. Leibniz 2011, 337). Näin ollen inhimillinen tieto on eläimen tietoa laajempaa, varmempaa ja perustavampaa. Leibniz ei kuitenkaan tuo esille erästä olennaista seikkaa: välttämättömien totuuksien tietäminen edellyttää usein kehittynyttä ajattelua, sillä kyseiset totuudet eivät aina ilmene ajattelussa välittö-

mästi ja ikään kuin automaattisesti; esimerkiksi taaperot eivät ymmärrä Pythagoraan lausetta. Näin ollen joidenkin välttämättömien totuuksien tietäminen edellyttää ”rationaalisen eläimen” tai ”hengen” kehittymistä koskien erityisesti loogista ja käsitteellistä ajattelua, mikä puolestaan vaatii reflektiivistä ajattelua. Toisin sanoen eläin ja ihminen oppivat aistihavainnon ja muistin avulla mutta ihminen myös reflektiivisen ajattelukykynsä avulla, joka kehittyy ihmisyksilön kasvaessa ja muutuessa.

Viidenneksi Leibniz tarkentaa *Monadologia*-kirjoituksessaan (1714) reflektointia koskevaa näkemystään seuraavasti käsitellessään välttämättömiä totuuksia ja niiden merkitystä inhimilliselle tiedolle:

Välttämättömiä totuuksia koskevan tiedon ja niiden abstraktioiden avulla me lisäksi kohoamme reflektiivisiin toimintoihin [actes réflexifs], jotka saavat meidät pohtimaan sitä, mitä kutsutaan minäksi, ja arvioimaan, että tämä tai tuo on meissä. Ja näin ajatteleamalla itseämme me ajattelemme olemassaoloa, substanssia, yksinkertaista ja yhdistelmää, aineetonta ja itseään Jumalaa, kun käsitämme että se, mikä on rajallista meissä, on hänessä rajatonta. Nämä reflektiiviset toiminnot antavat meille järkemme toiminnan tärkeimmät kohteet. (G VI 612; Leibniz 2011, 337. Käännös Jyrki Siukonen.)

Tämän sitaatin alun perusteella voidaan mahdollisesti ajatella, että vasta välttämättömien totuuksien ymmärtämisen ja näihin liittyvän abstrahoinnin kautta kykenisimme reflektiivisiin toimintoihin. Leibniz tarkoittaa kuitenkin nähdäkseni sitä, että vasta itseen kohdistuvan ajattelun avulla kyetään käsitteellistämään kokemusperäinen aines ja toisaalta löytämään kokemuksesta riippumattomia totuuksia. Leibniz jatkaa esittämällä, että reflektiivisten toimintojen avulla saatu tieto, kuten itsetietoisuus ja introspektiivinen sekä Jumalaa koskeva tieto, on ihmiselle kaikkein arvokkainta. Ajattelen tämän tarkoittavan sitä, että kokemuksesta riippumattomat totuudet ovat filosofisesti kaikkein tärkeimpiä, koska ne johtavat perimmäisten totuuksien tietämiseen. On kuitenkin muistettava, että Leibniz pitää myös kokemusperäistä tietoa tärkeänä (ks. Leibniz 2011, 336); esimerkiksi eläimet ovat usein mestarillisia selviytyjiä, vaikka ne eivät voi tietää välttämättömiä totuuksia.

Tiivistän tulkintani Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskevasta näkemyksestä seuraavasti. Ensinnäkin reflektiivinen ajattelu on ihmisen perusominaisuus, joka on tietynlainen analyttinen, vertaileva ja yhdistelevä mentaalinen kyky. Lisäksi itsereflektointi, jossa ajatteleva subjekti kohdistaa ajattelunsa itseensä, on sen osa. Toiseksi reflektiivinen ajattelu mahdollistaa kokemusperäisen tiedollisen aineksen käsitteellistämisen ja maailmaa koskevan perimmäisen tiedon löytämisen. Kolmanneksi reflektiivinen ajattelu ja itsereflektio mahdollistavat oman olemassaolon, synnynäisten ideoiden ja erilaisten kokemuksesta riippumattomien asioiden tunnistamisen, introspektiivisen tiedon, moraalisen toiminnan ja todistusperäisen tietämisen. Neljänneksi reflektiivinen ajattelu on dynaamista inhimillisen ajattelun kehityssä.

Leibnizin näkemyksen tulkinnasta ja ongelmista

Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskeva näkemys herättää kysymyksiä. Ensinnäkin se perustuu oletuksille, joista osa on filosofisesti kyseenalaisia, kuten Leibnizin tietyt rationalistiset lähtökohdat ja hänen substanssioppinsa. Oletan kuitenkin nyt, että Leibnizin näkemyksen perusta voidaan hyväksyä. Toiseksi hänen näkemyksensä tuntuu jäävän osin epä-

selväksi. Ei ole täysin selvää, miten reflektiivinen ajattelu on yhteydessä erilaisiin kognitiivisiin toimintoihin, kuten aistikokemukseen, havaintoon, intuitioon, mielikuvitukseen ja muistiin. Leibniz ei myöskään tarkenna, miten reflektiivinen ajattelu ja tietoisuus ovat yhteydessä toisiinsa. Tämän monimutkaisen ongelman voi esittää seuraavasti: Miksi vain osalla substansseista on tietoisuus ja kyky reflektiiviseen ajatteluun?⁹ Kolmanneksi ei ole selvää, kuinka varmaa reflektiivisen ajattelun kautta saatu ajatussisältö on; voidaanko reflektiivisen ajattelun avulla tietää varmasti esimerkiksi Jumalan ja monadisubstanssien olevan olemassa? Neljänneksi, huolimatta siitä, että Leibniz puhuu ”rationaalisista eläimistä” ja ”hengistä”, ei ole täysin selvää, mihin lajeihin tai olentoihin reflektiivinen ajattelu rajoittuu; kykenevätkö esimerkiksi jotkin eläinlajit alkeelliseen reflektiiviseen ajatteluun, tai voisivatko jotkut eläinlajit tai keinotekoiset yhdistelmät, kuten koneet, kehittyä reflektiivisiin toimintoihin kykeneviksi ”rationaalisiksi eläimiksi”? Edelliset seikat johtavat Leibnizin näkemystä koskevan tulkinnan ja kritiikin pariin.¹⁰ Tarkastelen seuraavaksi kahta tulkintaa ja Kantin kritiikkiä, sillä ajattelen, että ensimmäisenä mainitut tuovat selkeyttä eräisiin keskeisiin kysymyksiin, ja että Kantin näkemys kontrastoi Leibnizin näkemyksen paljastaen sen eräitä keskeisiä ongelmia ja sivuten samalla Locken empirististä filosofiaa.

Larry Jorgensenin mukaan Leibnizin käsityksiä reflektiivisyydestä ja tietoisuudesta voidaan pitää *luonnollisena* hänen hyväksyessään *jatkumon ajatuksen* (ks. Leibniz 1989a, 34). Tämän seurauksena luonnossa ei voi tapahtua selittämättömiä muutoksia. Tosin sanoen kaikki muutos on Leibnizin filosofiassa asteittaista. Tällöin tiedostamattomat ja tiedostetut havainnot perustuvat asteittaiseen mutta ei laadulliseen erilaisuuteen (ks. Jorgensen 2011, 191–195). Tämä johtaa nähdäkseni siihen, että eläinsielujen ja rationaalisten henkien havaintotapoja ei voida erottaa toisistaan kategorisesti, vaikka näin voi ehkä ajatella Leibnizin eräiden ajatusten perusteella (ks. esim. Leibniz 2011, 344 ja 345). Huomiotani tukee se, että Leibniz näyttää itse hyväksyvän tämän epäsuorasti ajatellessaan, että eläimillä on sielu ja eräänlainen järki, ja että luonnon kiertokulussa on kyse muodonmuutoksista eikä kategorisista muutoksista, kuten kuvitteellisesta elollisten olentojen täydellisestä häviämisestä niiden kuoltua (Leibniz 2011, 326–328). Ajattelen lisäksi, että keinotekoinen tai epäorganisin reflektiivinen ajattelu on Leibnizin filosofiassa mahdollista, koska esimerkiksi itsetietoisuuteen kykenevän koneen tajuisuus perustuisi sen hallitsevan substanssin tietoisuudelle ja sen havaintoelimet ja kehon muodostavalle substanssien kokonaisuudelle (vrt. Leibniz 2011, 342) – tällöin on oletettava tietysti, että Jumala on sisällyttänyt tällaisen olennon luomaansa maailmaan. Toisin sanoen ihmisen ja ajattelevan koneen tietoisuus eivät eroa nyt toisistaan kategorisesti.

Ezio Vailati on puolestaan pohtinut reflektiivisen ajattelun ja muistin yhteyttä sekä reflektiivisen ajattelun luotettavuutta Leibnizilla. Hänen mukaansa reflektiivinen ajattelu liittyy Leibnizin näkemyksessä muistin muodoista vain *välittömään muistiin*.¹¹ Vailati tarkoittaa tällä sitä, että reflektiivinen havainto, kuten ”tiedostan, että näen punaisen ruusun”, on välitön syy kyseistä kohdetta koskevalla muistolle (*souvenir*) eli mieleen tallentuneelle ajatukselle kohteesta, kuten ”näen punaisen ruusun”. Toisin sanoen havainnon kohde on ensin tiedostettava, jotta sen voi myöhemmin palauttaa muistista mieleen tai muodostaa siitä

⁹ Tästä kysymyksestä ks. Kulstad 1994; Skrbina 2007, 95–99.

¹⁰ Leibnizin näkemykseen liittyvistä erinäisistä seikoista ks. Jorgensen 2011; Kulstad 1994; Loemker 1989; McRae 1976; Nuziante & Vanzo 2009; Vailati 1987.

¹¹ Vailatin mukaan toinen muistin muoto on *välillinen muisti*, joka koostuu säilömuistista (”long term memory”) ja työmuistista (”short term memory”) ja joka liittyy informaation tallentamiseen ja palauttamiseen (Vailati 1987, 250 ja 251).

uusia väitteitä, kuten ”muistan, että näin eilen punaisen ruusun”. (Vailati 1987, 250 ja 251.) Ymmärrän Vailatin ajatuksen seuraavasti: reflektiivinen ajattelu liittyy yksinomaan kokemusten ja havaintojen välittömään tietoiseen käsittelyyn. Tämä on mielestäni uskottavaa siksi, että eläimien tai tietoisuuden menettäneiden ihmisten vaistonvaraisesti tapahtuvaan kokemusten tallentamiseen, jossa muistot vaikuttavat olennon toimintaan, ei liity tietoista ajattelua. Vailati esittää lisäksi, että Leibniz ei ajattele siten, että reflektiivisen ajattelun avulla saadaan poikkeuksetta luotettavaa tietoa, vaan siten, että reflektiivisen ajattelun avulla voidaan olla varmoja suurimmasta osasta mentaalista toiminnoistamme. (Vailati 1987, 261 ja 262. Ks. Leibniz 2011, 106–108.) Myös tämä ajatus tuntuu minusta uskottavalta, koska Leibniz hyväksyy sekavan tiedon ja sekavat havainnot (ks. Leibniz 2011, 106, 115 ja 116), jotka otaksuttavasti perustuvat myös reflektiiviselle ajattelulle.

Immanuel Kant (1724–1804) kritisoi kuuluisasti Leibnizin filosofiaa. Hän esittää *Puh-taan järjen kritiikki* (A-laitos 1781, B-laitos 1787) -teoksessa transsendentaalisen idealisminsa,¹² jonka avulla hän pyrkii muun muassa kumoamaan useita rationalistien näkemyksiä – termi transsendentaalinen viittaa karkeasti esitettynä ymmärryksen ennakkoehtoihin ja rajoihin. Kantin kriittinen filosofia sisältää toisenlaisen lähestymistavan reflektiivisen ajattelun luonnetta koskevaan kysymykseen. Kant esittää teoksessaan seuraavan luonnehdinnan reflektiivisyydestä, joka poikkeaa Leibnizin näkemyksestä:

*Reflektio*¹³ [...] ei kohdistu itse kohteisiin, jotta niistä saataisiin suoraan käsitteitä, vaan se on mielentila, jossa valmistaudumme ensin selvittämään ne subjektiiviset ehdot, joiden alaisuudessa voimme päätyä käsitteisiin. Se on tietoisuus annettujen representaatioiden suhteesta eri kognitiolähteisiimme[.] (Kant 2013, 198. Käännös Markus Nikkarla ja Kreetta Ranki. Ks. Koistinen 2013, 43–45.)

Edellisen perusteella reflektointi liittyy Kantilla yleisesti käsitteiden tehtävän ja niitä koskevien tiedonmuotojen tunnistamiseen – käsitteet ovat Kantilla pikemminkin tietynlaisia yleisiä sääntöjä kuin mielikuvia (ks. Koistinen 2013, 43 ja 44). Kant selventää näkemystään seuraavasti: *looginen reflektio* on käsitteiden keskinäistä vertailua, kun taas *transsendentaalinen reflektio* on toimintaa, jossa selvennetään, millaisessa suhteessa käsite on joko puhtaaseen ymmärrykseen eli järkeen tai aistimellisuuteen eli ajallis-avaruudellisuuteen (ks. Kant 2013, 198, 199 ja 202). Kantin ja Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskevat näkemykset eroavat toisistaan seuraavasti: Leibnizin näkemyksessä reflektiivisen ajattelun avulla saadaan perustavia käsitteitä, kuten olemassaolo, ykseys, muutos, ja substanssi, ja edelleen tietoa kokemuksesta riippumattomista asioista, kuten ”havainnon kohteet ovat monadisubstanssien muodostamia kokonaisuuksia” ja ”Jumala on olemassa”. Kantin näkemyksessä sen sijaan looginen reflektio liittyy käsitteiden keskinäiseen vertailuun riippumatta niiden kohteesta. Transsendentaalinen reflektio taas liittyy käsitteiden sovelluskohteen analyysiin. Tämän vuoksi Kant ajattelee muun muassa siten, että Leibnizin eräät keskeiset käsitteet, kuten monadisubstanssi ja Jumala, eivät perustu ajallis-avaruudelliseen olemassaoloon, koska niillä ei ole kokemukseen liittyvää objektiivista realiteettia (ks. Koistinen

¹² Tämän haastavana pidetyn teoksen keskeisistä käsitteistä ja aiheista ks. Kant 2013, 40–46; Koistinen 2011. Kant käsittelee reflektiivisyyttä teoksensa ensimmäisen osan lopussa, ks. Kant 2013, 198–212.

¹³ Saks. *Überlegung* (”harkinta”, ”pohdinta”; ”analyysi”), lat. *reflexio* (Kant 1956, 309).

2013, 43) eli tiedollista yhteyttä maailmaan, jonka avulla ne voitaisi todentaa. Toisin sanoen tällaiset käsitteet ovat spekulatiivisia olettamuksia.

Antonio-Maria Nunziante ja Alberto Vanzo selventävät Leibnizin ja Kantin näkemysten eroavuutta seuraavasti: tietokyvyn omaavien subjektien ja tiedon kohteiden väliseen eroon ei liity erimielisyyttä ajattelun kohteiden ”mieliriippuvuudesta” (*mind-dependence*) vaan tietävien subjektien ”poissubstantiaalistamista” (*de-substantialization*) koskeva ajatus (Nunziante & Vanzo 2009, 148. Käännös V. H.). Nunziante ja Vanzo selventävät tätä seuraavasti: huolimatta siitä, että molempien filosofiat perustuvat idealismille, Kant kuitenkin ajattelee, että reflektiivisen ajattelun avulla ei voida päätyä siihen, että ihminen on monadisubstanssi tiettyine ominaisuuksineen. Tämän sijaan voidaan tietää vain, että ihminen on ajatteleva subjekti tiettyine kykyineen. (Nunziante & Vanzo 2009, 146–148.) Nunzianten ja Vanzon huomio paljastaa mielestäni Kantin näkemyksen erään vahvuuden: reflektiivinen ajattelu ei johda hänen filosofiassaan epäilyttäviin ja mahdollisesti epätosiin voimakkaisiin metafysisiin väitteisiin, kuten että ihmismieli on monadisubstanssi tiettyine ominaisuuksineen tai että Jumalan tiedetään olevan varmasti olemassa.¹⁴

Kantin vastaväite Leibnizille ja Lockelle¹⁵ selventää laajemmin rationalismin, empirismin ja Kantin filosofian eroja reflektiiviseen ajatteluun liittyen. Locken käsitystä on ensin syytä selventää lyhyesti. Hän kuvailee reflektiivistä ajattelua seuraavasti:

Ajattelen reflektoinnin [reflection] [...] tarkoittavan havaintoamme siitä, että järki ottaa kohteekseen sen omat toiminnot ja näiden esiintymistavan [manner], minkä avulla ymmärryksessä ilmenee näiden toimintojen ideat. (Locke 1976, 34. Käännös V. H.)

Ajattelen edellisen tarkoittavan seuraavaa: inhimillinen ajattelu perustuu tietyille toiminoille ilman, että se sisältää synnynnäisiä ideoita tai kokemuksesta riippumattomia asioita, ja vain kokemuksen avulla voidaan tietää näiden toimintojen ideat. Näin Lockella reflektiivinen ajattelu perustuu kokemukselle ja tarkoittaa mielen toiminnan tarkkailua ja sen ominaisuuksien oppimista. Kantin kriittinen huomio on seuraavanlainen:

Leibniz pystytti intellektuaalisen maailmanjärjestelmän, tai pikemminkin uskoi tuntevansa olioiden sisäisen luonteen vertaillaessaan kaikkia kohteita pelkästään ymmärryksellä ja sen ajattelun abstrahoiduilla, muodollisilla käsitteillä. [...] Sanalla sanoen Leibniz intellektualisoi ilmentymät [”intellektuierte die Erscheinungen”]¹⁶ aivan kuten Locke aistimellisti kaikki ymmärryksen käsitteet [...] järjestelmänsä mukaisesti, toisin sanoen, väitti niiden olevan pelkästään empiirisiä tai abstrahoituja reflektiokäsitteitä. Sen sijaan, että he olisivat etsineet ymmärryksestä ja aistimellisuudesta kahta täysin erilaista representaatioiden lähdeä, jotka voivat vain yhdistyneenä tehdä objektiivisesti päteviä arvostelmia olioista, nämä suuret miehet pitäytyivät vain yhdessä[.] (Kant 1956, 317; Kant 2013, 202 ja 203. Käännös Markus Nikkarla ja Kreetta Ranki.)

¹⁴ Ks. Kant 2013, 281–285 ja 289–292.

¹⁵ Ks. alaviite 8.

¹⁶ ”Ilmentymä” (*Erscheinung*) on yleisesti havaintotapahtuman objekti (ks. Koistinen 2013, 42).

Tämä tarkoittaa sitä, että reflektiivisen ajattelun avulla ei voida päätellä esimerkiksi monadisubstanssien tai Jumalan olevan olemassa, kuten Leibniz ajattelee, ja että pelkän kokemuksen avulla ei voida saada kunnollista käsitystä maailmasta, kuten Locke ajattelee. Kantin oma käsitys perustuu Leibnizin ja Locken lähtökohtien osittaiselle hylkäämiselle; hänen oivalluksensa on järjen ja kokemuksen yhdistäminen siten, että mieli antaa aina muodon kohteelle (ks. Koistinen 2011, 12 ja 13) transsendentaalisen reflektion osoittaessa sen, perustuuko kohteen muoto puhtaaseen ymmärrykseen vai kokemukseen.

Kantin Leibnizia koskevaa käsitystä on kritisoitu. Esimerkiksi George Parkinson esittää, että Kantin ilmentymien intellektualisoimista koskeva käsitys, jonka mukaan Leibniz ei tee eroa aistihavainnon ja ajattelun välille (ks. edellinen sitaatti; Kant 2013, 203), jolloin aistihavainnot perustuvat sekaville ajatuksille (ks. Leibniz 2011, 106 ja 330), ja minkä seurauksena Leibniz pitää niitä toisarvoisena tai jopa haitallisena, ei ole oikea. Parkinsonin mukaan Kantin käsitys on väärä siksi, että Leibniz hyväksyy kokemustiedon olemassaolon ja tunnustaa sen tärkeyden (vrt. Leibniz 2011, 109), mikä johtaa esimerkiksi luonnontieteellisen tutkimuksen tarpeeseen. (Parkinson 1982, 3 ja 17.) Tällainen näkemys on mielestäni perusteltu, koska Leibnizin tuotannosta löytyy kohtia, joista käy ilmi epäsuorasti kokemusperäisen luonnontieteellisen tutkimuksen relevanssi (ks. esim. Leibniz 2011, 341–343). Parkinsonin kriittinen huomio on huomionarvoinen myös siksi, että sen perusteella voidaan oivaltaa reflektiivisen ajattelun laajuus Leibnizilla: voimme oppia järkipärisen ajattelun lisäksi myös aistihavaintojemme avulla olettaen, että refleктоimme havaintojamme oikein.

Huomautan viimeiseksi, että Leibnizin näkemys on siihen liittyvistä ongelmista huolimatta filosofisesti¹⁷ ja historiallisesti tärkeä, ja että Locken empirismi sekä Kantin kriittinen filosofia tarjoavat Leibnizin rationalismin ohella lähtökohtia reflektiivistä ajattelua koskelle teoretisoinnille. Lisäksi Parkinsonin Kantia koskeva kritiikki viittaa siihen, että Kantin käsitys Leibnizin filosofiasta ei ole täysin oikea.

Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskeva näkemys ja sen yhteys hänen oppimis- ja kasvatuskäsitteisiinsä

Tutkin seuraavaksi, millaisessa yhteydessä Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskeva näkemys on hänen oppimis- ja kasvatuskäsitteisiinsä. Olen valinnut tarkastelun kohteiksi hänen *Uusi menetelmä juridiikan oppimiseen ja opettamiseen ja Viisaudesta* (1676) -kirjoituksensa seuraavista syistä: Leibniz hahmottelee ensimmäiseksi mainitussa oppimisen mekanismeja,¹⁸ ja huolimatta siitä, että kyseinen osuus on lyhyt ja pelkistetty kuvaus oppimisen psykologisista ja filosofisista taustatekijöistä (ks. Leibniz 1989b, 85), se sisältää huomionarvoisia ajatuksia oppimisesta ja koulutuksesta. *Viisaudesta* -kirjoituksessa Leibniz puolestaan käsittelee viisauteen ja kasvatukseen liittyviä aiheita,¹⁹ ja sitä on pidetty hänen tieteellisen metodinsa yleisluonnoksena (ks. Leibniz 2011, 429).

Leibniz esittää *Uusi menetelmä juridiikan oppimiseen ja opettamiseen* -kirjoituksen alussa, että oppimisen tavoitteena on *tottumus (habitus)*; tämä on hankittu ja pysyvä val-

¹⁷ Leibnizin filosofian yhteyksistä nykyfilosofiaan ks. Nelson 2005.

¹⁸ Kyseisen osuuden teemat ovat seuraavat: tottumus (*habitus*) (1–9.); totuttautuminen (10–15.); tottumus ja opetus (16–20.); tottumus ja koulutus (21–26.); tottumusten päämäärät (27–38.); oppimisen kohteet lapsuudessa, nuoruudessa ja varhaisaikuisuudessa (Leibniz 2017, 1–30).

¹⁹ Ks. myös kirjoitukset *Muistio hyvää tarkoittaville ja valistuneille henkilöille* (n. 1692), *Onnellisuus* (n. 1694–1698) ja *Onnellisuuden tiede* (n. 1694–1698) (Leibniz 2011, 190–205).

mius tiettyyn toimintaan (A VI 1 266; Leibniz 2017, 1). Leibnizin mukaan tottumus on syntynyt joko *totuttautumisella* (*assuefactione*), jota esiintyy elottomissa olioissa, eläimissä ja ihmisissä, *oppimisella* (*doctrina*), jota esiintyy eläimissä ja ihmisissä, tai *koulutuksella* (*institutio*), jota esiintyy vain ihmisellä (A VI 1 277; Leibniz 2017, 12.) Näistä ensimmäiseksi mainittu tarkoittaa subjektin ja totuttautumisen kohteen vuorovaikutusta, ja siihen vaikuttavat yhteyden voimakkuus, toistojen määrä ja näiden keskinäisen suhteen laatu (Leibniz 2017, 5–9). Oppimiseen liittyen Leibniz esittää, että *opettaminen* on tottumuksen muodostamista (*efficio*) aistivassa oliossa (*sentiens*) joko sen omasta toimesta tai sen aistien välityksellä. Hän kutsuu opettamisen taitoa *didaktiikaksi* (*didactica*), ja hänen mukaansa aistiva olio voi myös opettaa itseään ollen autodidakti (*αὐτοδιδάκτος* (*autodidaktos*)). (A VI 1 274; Leibniz 2017, 9.)

Koulutusta koskien Leibniz esittää, että vain ihmiselle ominaiset tottumukset liittyvät muistin, keksimisen (*inventio*) ja harkinnan (*iudicium*) käyttöön, ja että näitä tarvitaan väistämättä propositioiden omaksumisessa. Edellisiä ominaisuuksia vastaavat taidot ovat muistiin palauttamisen taito eli mnemoniikka (*mnemonica*), keksimisen taito (*topica*) ja analytiikka (*analytica*). Näistä ensimmäiseksi mainittu koskee havaintoihin perustuvien merkien (*nota*) muistamista ja myöhempää käyttöä, toiseksi mainittu propositioiden muodostamista ja viimeisenä mainittu propositioiden arviointia, joka perustuu sanojen (*vox*) selitettävyyden ja propositioiden todeksi osoittamisen (*probatas*) ehdoille. Koulutukseen kuuluu myös metodologia, joka on eräänlainen menetelmällinen järjestelytaito (*ars disponendi*). Lisäksi Leibnizin mukaan keksimisen taito ja analytiikka muodostavat yhdessä logiikan. (A VI 1 277–280; Leibniz 2017, 12–18.) Leibniz tiivistää koulusta koskevan näkemyksensä siten, että mnemoniikka antaa propositioille aineksen tai sisällön (*materia*) ja logiikka muodon, ja että metodologia osoittaa muodon soveltamistavan (*applicatio*) sisällölle. (A VI 1 277; Leibniz 2017, 12 ja 13.) Näin ollen ”koulutus” on Leibnizilla järjestelmällisyyteen perustuva tiedonmuodostuksen ja -käsittelyn pätevä tapa, joka ilmenee vain ihmisessä.

Oppiminen perustuu Leibnizilla täten tottumuksen, totuttautumisen, oppimisen ja koulutuksen käsitteille. Ensimmäiseksi mainittu on oppimisen tulos eli jokin hankittu ja suhteellisen pysyvä ominaisuus tai asia, kuten uintitaito, soittimen hallinta tai kielen osaaminen, ja se syntyy totuttautumisella, oppimisella ja koulutuksella. Esitän nyt, että Leibnizin oppimisen näkemyksen perusta on hänen reflektiivistä ajattelua koskevaan tulkintaani nojautuen seuraavanlainen: inhimillinen oppiminen perustuu kokemuseräisen aineksen prosessoinnille, tallentamiselle ja ymmärtämiselle, jossa tarvitaan reflektiivistä ajattelua, ja kokemuksesta riippumattoman aineksen tunnistamiselle ja ymmärtämiselle, mikä on mahdollista vain reflektiivisen ajattelun avulla. Tosin sanoen ihmisen totuttautumiseen, oppimiseen ja koulutautumiseen liittyy lähes poikkeuksetta kokemuseräisen ja kokemuksesta riippumattoman tiedollisen aineksen reflektointi. Poikkeuksen muodostavat sellaiset kehityksen varhaisvaiheissa olevat tai henkisiltä toiminnoiltaan merkittävästi rajoittuneet yksilöt, joiden oppiminen on täysin tiedostamatonta.

Leibniz ei yllättäen käsittele kasvatukseen liittyviä asioita laajemmin.²⁰ Patrick Rileyn mukaan Leibniz kirjoitti vain yhden merkittävän kasvatusta käsittelevän kirjoituksen (Riley

²⁰ Leibnizin tuotanto on jaettu akatemiaeditiossa seuraaviin temaattisiin kokonaisuuksiin: 1) yleinen ja poliittinen sekä historiaan liittyvä kirjeenvaihto; 2) filosofiaa koskeva kirjeenvaihto; 3) matematiikkaa, luonnontieteitä ja tekniikkaa koskeva kirjeenvaihto; 4) poliittiset kirjoitukset; 5) historialliset ja lingvistiset kirjoitukset; 6) filosofiset kirjoitukset; 7) matematiikkaa koskevat kirjoitukset; 8) luonnontieteelliset, lääketieteelliset ja tekniikkaan liittyvät kirjoitukset.

1998, 191), *Kirje koskien prinssin koulutusta (Lettre sur l'éducation d'un prince*, n. 1685, otsikon käännös V. H.). Kyseinen kirjoitus ei tosin käsittele kasvatusta yleisesti, sillä se on lyhyehkö ja mielestäni turhan pelkistetty hahmotelma ideaalisen eli valistuneen ja oikeamielisen hallitsijan ominaisuuksista ja niiden edistämisestä (ks. A IV 3, 542–557). Tämän seikan takia en käsittele kyseistä kirjoitusta tässä artikkelissa. Rileyn esittämä väite ei ole tarkka, koska Leibniz käsittelee kasvatuksen perusteita ainakin *Uusi menetelmä juridiikan oppimiseen ja opettamiseen* -kirjoituksensa ensimmäisessä osassa (ks. Leibniz 2017, 1–30), kuten edellä huomattiin. Lisäksi Leibniz tarkastelee todennäköisesti kasvatukseen liittyviä asioita epäsuoremmin muun muassa yhteiskuntaa ja politiikkaa käsittelevissä töissään.²¹ Tutkin seuraavaksi, millaisessa epäsuorassa yhteydessä Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskeva näkemys on hänen kasvatuskäsityksiinsä. *Viisaudesta*-kirjoitus alkaa seuraavasti:

Viisaus on kaikkien tieteiden periaatteiden täydellinen tuntemus ja niiden soveltamisen taito. Nimitän periaateiksi kaikkia perustavia totuuksia, jotka riittävät kaikkien tarvittavien johtopäätösten tekemiseen pienen harjoittelun ja soveltamisen jälkeen. Sanalla sanoen se, mikä auttaa ohjaamaan henkeä säätelemään tapoja, hankkimaan kunniallisen toimeentulon (kaikkialla, vaikkapa barbaarien keskellä), säilyttämään terveyden, tekemään itseään täydellisemmäksi kaikenlaisissa asioissa, joissa se voi olla tarpeen, ja viimein huolehtimaan elämän mukavuuksista. Taito soveltaa näitä periaatteita eri tapauksiin käsittää hyvän harkitsemisen tai järkeilyn taidon, taidon keksiä tuntemattomia totuuksia, ja lopulta taidon palauttaa mieleen se, mitä tiedetään jostakin määrätystä asiasta. (Leibniz 2011, 51. Käännös Markku Roinila. Vrt. Leibniz 2017, 1 ja 2.)

Leibniz esittää ensimmäiseksi, että viisaus perustuu tieteen lähtökohtien ymmärtämisen ja tieteellisen metodiikan hallintaan ja soveltamiseen. Vaikka näitä tavoitteita ei voi pitää mielestäni kovin helppoina, niin Leibniz toteaa, että tieteen perustavat periaatteet ovat ”pienen harjoittelun ja soveltamisen jälkeen” omaksuttavissa. Ajattelen, että tämä viittaa aksiomaattisen tiedejärjestelmän ihanteeseen ja oletukseen tieteen periaatteiden yleisestä ymmärrettävyydestä ja sovellettavuudesta. Toiseksi Leibnizin mukaan kyseisten periaatteiden soveltamisen seurauksina ovat hengen kultivointi, oikeanlaisen työn löytyminen, terveelliset elintavat, hyödyllisten taitojen kehitys korkeimmalle asteelle ja käsittääkseni antoisa elämä riittävine vapaa-aikoineen. Näin ollen älyllisestä elämästä seuraa onnellisuus. Kohdan lopussa Leibniz mainitsee vielä tieteen periaatteiden soveltamiskohteet, jotka ovat harkinnan ja pätevän päättelyn, keksimisen ja muistiin palauttamisen taidot (ks. Leibniz 2011, 51–54; vrt. Leibniz 2017, 12–18).

Ajatus oikeanlaisesta kasvatuksesta on mielestäni edellisen kohdan tausta-ajatuksena. Leibniz saattoi tosin ajatella kasvatuksesta siten, että koulutuksellinen kasvatusta kuuluu vain niille harvoille, jotka ovat riittävän lahjakkaita (ks. Riley 1998). Hän ei nähdäkseni kuitenkaan kannattanut – muun muassa kristillisen taustansa takia – kasvatuselitismiä eli kasva-

²¹ Leibniz käsittelee esim. juridiikan opettamista *Uusi menetelmä juridiikan oppimiseen ja opettamiseen* -kirjoituksessa ja akateemisen yhteisön luonnetta *Grundriß eines Bedenkens von aufrichtung einer Societät in Deutschland zu aufnehmen der Künste und Wissenschaften* -kirjoituksessa (1671, Harkittu suunnitelma [akateemisen] yhteisön perustamiseksi Saksassa koskien taiteiden ja tieteiden vahvistamista, otsikon käännös V. H.) Näiden kirjoitusten merkityksestä ks. Antognazza 2009, 82–84 ja 96–99; Roinila 2009.

tuksen rajaamista pieneen väestönryhmään (ks. Leibniz 2011, 118–120, 330–332, 344 ja 345), ja siitä seikasta huolimatta, että hän työskenteli suuren osan elämästään hallitsevan eliitin parissa (ks. Riley 1998, 191). Täten *Viisaudesta*-kirjoitus lienee tarkoitettu filosofisen ja tieteellisen metodin yleisesitykseksi, jota voi käyttää myös kasvatusta ja opetustyön ohjenuorana. Mikäli käsitykseni on oikea, niin edellinen kohta koskee yksilölliseen kehittymiseen tähtäävän toiminnan lisäksi yleisemmin kasvatuksellista ja opetuksellista toimintaa. Tällöin *Leibnizin kasvatuskäsitykseen* liittyy seuraava lähtökohta: onnellisuuteen johtavan opillisen, sivistyksellisen ja muutoin älyllisen elämäntavan sisältöjen on oltava yhtenevät koulutuksen perustavan sisällön kanssa.

Viisaudesta-kirjoituksessa on lisäksi kohta, joka sisältää mielestäni selkeän huomion Leibnizin kasvatuskäsityksen ja hänen reflektiivistä ajattelua koskevan näkemyksensä yhteydestä. Leibniz esittää seuraavaa käsitellessään keksimisen taitoa:

Asian tuntemiseksi on harkittava kaikkia sen vaatimuksia eli kaikkea, mikä riittää erottamaan sen kaikesta muusta. [...] Kun on kerran löydetty keino erottaa se kaikesta muusta, on sovellettava [analyysia]. [...] Analyysi täytyy viedä ääriajoille eli on harkittava edellytyksiä, jotka kuuluvat ehdotetun asian harkintaan, ja myös edellytysten edellytyksiä. [...] [O]n pyrittävä [...] täydelliseen tietoon.[...] Tämä tehdään toistamalla analyysi useita kertoja, kunnes meistä vaikuttaa siltä, että näemme sen kokonaisuudessaan yhdellä mielen aktilla. [...] Merkki täydellisestä tiedosta on se, ettei tarkasteltavasta asiasta löydy mitään, jolle ei löydy syytä, ja kun siitä ei tavata mitään, jonka tapahtumista ei voida ennustaa etukäteen. (Leibniz 2011, 52. Käännös Markku Roinila. Vrt. Leibniz 2017, 16.)

Näin Leibnizin mukaan erillisiksi tunnistettuihin asioihin soveltuu *analyysi*, joka on kohteeseen liittyvää toistuvaa erittelyä ja arviointia. Analyysi voi johtaa *täydelliseen tietoon*, joka on täysin perusteltavissa ja selitettävissä (ks. Leibniz 2011, 68, 106 ja 107). Reflektiivinen ajattelu yhdistyy nyt epäsuorasti analyysin metodiin ja täydellisen tiedon tavoitteluun seuraavasti: analyysi perustuu kohdetta koskevien ajatusten tunnistamiselle ja muokkaamiselle, mikä edellyttää reflektiivistä ajattelua.

Esitän nyt, että *Viisaudesta*-kirjoituksen edellä mainitut kohdat liittyvät Leibnizin kasvatuskäsitykseen seuraavalla tavalla. Viisauteen johtaviin menetelmiin kuuluva keksimisen taito mahdollistaa täydellisen tiedon. Tämä tieto edesauttaa viisauden saavuttamista tai lisäämistä, joka on *Viisaudesta*-kirjoituksessa Leibnizin kasvatuskäsityksen päätavoite. Täydellinen tieto saavutetaan analyysin avulla, jossa reflektiiviset prosessit ovat keskeisessä roolissa. Toisin sanoen täydellisen tiedon mahdollistava analyysi perustuu reflektiivisille toiminnolle, jotka koskevat sekä kokemukseen liittyvän että kokemuksesta riippumattoman tiedollisen aineksen prosessointia. Näin analyysiin liittyvä reflektiivinen ajattelu mahdollistaa viisauden.

Loppupäätelmät

Leibnizin filosofia sisältää kiistatta reflektiivistä ajattelua koskevan näkemyksen. Siihen liittyy monia asioita, joita on tutkittu ja käsitelty myöhemmin huomattavasti yksityiskohtaisemmin, kuten itsereflektio, tiedostetut ja tiedostamattomat havainnot, ajatteleva subjekti tiedon muodostajana ja prosessuaalinen tiedonmuodostus. Leibnizin näkemys perustuu tie-

tyille rationalistisille lähtökohdille, kokemusperäisen tiedon hyväksymiselle, järjen periaatteille ja hänen omaleimaiseen substanssikäsitykseensä. Tulkintani perusteella reflektiivinen ajattelu mahdollistaa Leibnizilla yleisesti ottaen kokemusperäisen tiedollisen aineksen jäsentelyn ja käsitteellistämisen sekä kokemuksesta riippumattoman tiedollisen aineksen. Se mahdollistaa myös oman olemassaolon tietämisen, introspektiivisen tiedon, todistusperäisen tietämisen ja yhdessä muistin kanssa moraalisen toiminnan. Esitin myös, että reflektiivinen ajattelu on Leibnizilla dynaamista inhimillisen ajattelun kehittyessä, koska ihmisyksilöt kasvavat ja muuttuvat. Leibnizin reflektiivistä ajattelua koskevaan näkemykseen liittyy kuitenkin eräitä ongelmia. Ensinäkin se perustuu kiistanalaiseen rationalistiseen metafysiikkaan, jota esimerkiksi Kant kritisoi. Leibnizin näkemys jää myös paikoitellen epäselväksi. Jorgensenin ja Vailatin tulkintoihin perustuen selvensin, että reflektiivinen ajattelu rakentuu Leibnizin luonnolliselle tietoisuuskäsitykselle ja jatkumon ajatukselle, että se liittyy kokemusten ja havaintojen välittömään tietoiseen prosessointiin, ja että sen avulla voidaan olla varmoja suurimmasta osasta henkisistä toiminnoistamme. Argumentoin myös, että Leibnizin substanssioppi mahdollistaa keinotekoisien tai epäorganisen reflektiivisen ajattelun. Käsittelin lisäksi Kantin Leibnizitä kohtaan esittämää kritiikkiä: Leibnizin substanssiopin ja Jumalan olemassaolon johtaminen ymmärryksestä reflektiivistä ajattelun apuna käyttäen ei ole ongelmatonta. Toisaalta Kantin tulkinta Leibnizin filosofiasta ei näytä olevan aivan täsmällinen, koska hän ei huomioi sitä, että Leibniz hyväksyy kokemustiedon ja myöntää sen tärkeyden. Lopuksi käsittelin Leibnizin oppimisenäkemyksiä. Päädyin siihen johtopäätökseen, että Leibnizin oppimisenäkemys ja hänen reflektiivistä ajattelua koskeva näkemyksenä ovat yhteydessä toisiinsa siten, että oppiminen eli ”tottuminen” perustuu tavanomaisesti sekä kokemusperäisen aineksen tallentamiselle että prosessoinnille. Tämä edellyttää reflektiivistä ajattelua siten, että kokemuksesta riippumattoman aineksen tunnistaminen ja ymmärtäminen on mahdollista vain reflektiivisen ajattelun avulla. Esitin myös, että Leibnizin näkemys on yhteydessä kasvatukseen niin, että reflektiivinen ajattelu mahdollistaa analyysin eli kaikenlaisen tiedollisen aineksen arvioivan prosessoinnin. Tässä päämääränä on täydellinen tieto, joka lisää osaltaan viisautta, ja viisaus taas on nähdäkseni Leibnizin kasvatuskäsityksen päämäärä. Reflektiivinen ajattelu on tällöin sen toteutumisen edellytys.²²

Kirjallisuus

- Antognazza, Maria 2009. *Leibniz: An Intellectual Biography*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139012805>
- Bender, Sebastian. 2020 Leibniz and the ‘petites réflexions’. *Archiv für Geschichte der Philosophie* 102 (4), 619–645. <https://doi.org/10.1515/agph-2015-0075>
- Cunning, David 2005. Rationalism and Education. Teoksessa Nelson, Alan (toim.), *A Companion to Rationalism*. Malden, MA: Blackwell, 61–81. <https://doi.org/10.1002/9780470996904.ch4>
- Evans, Jonathan 2019. Reflections on Reflection: the Nature and Function of Type 2 Processes in Dual-process Theories of Reasoning. *Thinking & Reasoning* 25 (4), 383–415. <https://doi.org/10.1080/13546783.2019.1623071>

²² Kiitän kahta vertaisarvioijaa ja Mika Perälää, Matti Tanelia, Tarna Kannistoa sekä Tiina Lanasta hyödyllisestä palautteesta. Erityisesti Perälän kriittiset huomiot ovat parantaneet artikkelia merkittävästi. Lisäksi kiitän Matti Virtasta ja Mikko Kaukoa αὐτοδίδακτος-sanaa koskevista huomioista.

- Haanila, Heidi 2022. *Neurophilosophy of Self-consciousness: Clarifications for the Connection between Minimal and Reflective Form*. Reports from the Department of Philosophy. Turku: University of Turku.
- Huenemann, Charlie 2008. *Understanding Rationalism*. Stocksfield: Acumen. <https://doi.org/10.1017/UPO9781844654000>
- Jorgensen, Larry 2011. Mind the Gap: Reflection and Consciousness in Leibniz. *Studia Leibnitiana* 43 (2), 179–195. <https://doi.org/10.25162/stl-2011-0013>
- Kant, Immanuel 1956. *Kritik der reinen Vernunft*. Hamburg: Verlag Von Felix Meiner.
- Kant, Immanuel 2013. *Puhtaan järjen kritiikki*. Koistinen, Olli (toim.). Helsinki: Gaudeamus.
- Koistinen, Olli 2011. *Kant ja Puhtaan järjen kritiikki*. Turku: Areopagus.
- Koistinen, Olli 2013. Johdatus *Puhtaan järjen kritiikkiin*. Teoksessa Kant, Immanuel, *Puhtaan järjen kritiikki*. Koistinen, Olli (toim.). Helsinki: Gaudeamus, 13–46.
- Kulstad, Mark 1994. Leibniz on Consciousness and Reflection. Teoksessa Woolhouse, Roger (toim.), Gottfried Wilhelm Leibniz, *Critical Assessments*. Vol. 4. London and New York: Routledge, 28–59.
- Lehrer, Keith 1999. Rationality. Teoksessa Greco, John & Sosa, Ernest (toim.), *The Blackwell Guide to Epistemology*. Oxford: Blackwell Publishing, 206–219. <https://doi.org/10.1002/9781405164863.ch9>
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1923–. *Sämtliche Schriften und Briefe*. Berlin: Akademie-Verlag Berlin. Viittaustapa: A, sarja, nidos, sivunumero.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1960 ja 1961. *Die philosophischen Schriften*. Gerhard, C. (toim.). Hildesheim: Georg Olms Verlag. Viittaustapa: G, nidos, sivunumero.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1989a. *Philosophical Essays*. Ariew, Roger & Garber, Dan (toim.). Indianapolis: Hackett.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1989b. *Philosophical Papers and Letters*. Loemker, Leroy (toim.). Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 2011. *Filosofisia tutkielmia*. Aho, Tuomo & Roinila, Markku (toim.). Helsinki: Gaudeamus.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 2017. *The New Method of Learning and Teaching Jurisprudence*. New Jersey: Talbot Publishing.
- Locke, John 1914. *Muutamia mietteitä kasvatuksesta*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Locke, John 1976. *An Essay Concerning Human Understanding*. London, New York: Dent and Dutton.
- Loemker, Leroy 1989. Introduction: Leibniz as Philosopher. Teoksessa Leibniz, Gottfried Wilhelm, *Philosophical Papers and Letters*. Loemker, Leroy (toim.). Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers, 1–63.
- Look, Brandon 2020. Gottfried Wilhelm Leibniz. Teoksessa Zalta, Edward (toim.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2020 Edition) [www-lähde]. < <https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/leibniz/> > (Luettu 20.4.2022).
- Lähtenmäki, Vili 2014. Chapter 28. Early Modern Theories. Teoksessa Knuuttila, Simo ja Sihvola, Juha (toim.), *Sourcebook for the History of the Philosophy of Mind*. Dordrecht, Heidelberg, New York, London: Springer, 447–459. https://doi.org/10.1007/978-94-007-6967-0_28
- McRae, Robert 1976. *Leibniz: Perception, Apperception, and Thought*. Toronto, Buffalo: University of Toronto Press. <https://doi.org/10.3138/9781487579777>

- Nelson, Alan (toim.) 2005. *A Companion to Rationalism*. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9780470996904>
- Nunziante, Antonio-Maria & Vanzo, Alberto 2009. Representing Subjects, Mind-dependent Objects: Kant, Leibniz and the Amphiboly. *British Journal for the History of Philosophy* 17 (1), 133–151. <https://doi.org/10.1080/09608780802548390>
- Parkinson, George 1982. The "Intellectualization of Appearances". Teoksessa Hooker, Michael (toim.), *Leibniz: Critical and Interpretive Essays*. Minneapolis: Minnesota University Press, 3–20.
- Riley, Patrick 1998. Leibniz as a Theorist of Education. Teoksessa Rorty, Amélie (toim.), *Philosophers on Education: Historical Perspectives*. London, New York: Routledge, 191–207.
- Roinila, Markku 2009. G. W. Leibniz and Scientific Societies. *International Journal of Technology Management* 46 (1), 165–179. <https://doi.org/10.1504/IJTM.2009.022683>
- Roinila, Markku 2018. Leibnizin pienet havainnot ja tunteiden muodostuminen. Teoksessa Laiho, Hemmo ja Tuominen, Miira (toim.). *Havainto*. Turku: Turun yliopisto, 63–70.
- Skrbina, David 2007. *Panpsychism in the West*. Cambridge (Massachusetts), London: The MIT Press.
- Vailati, Ezio 1987. Leibniz on Reflection and its Natural Veridicality. *Journal of the History of Philosophy* 25 (2), 247–262. <https://doi.org/10.1353/hph.1987.0020>
- Von Wright, Johan 1992. Reflections on Reflection. *Learning and Instruction* 2 (1), 59–68. [https://doi.org/10.1016/0959-4752\(92\)90005-7](https://doi.org/10.1016/0959-4752(92)90005-7)

VTL, FM Visa Helenius on väitöskirjatutkija Turun yliopiston filosofian oppiaineessa.